

Præstestanden og enevælden i Danmark 1660-1848

Af Michael Bregnsbo

1. Blandt historikere er det en udbredt praksis at navngive og karakterisere bestemte tidsaldre med andet end lige de pågældende årstal - både for variationens, for klarhedens og for forenklingens skyld.¹ I dansk historieskrivning taler man f.eks. om Christian den Fjerdes tidsalder snarere end blot årene 1588 til 1648. Undertiden anvendes sådanne betegnelser ikke bare deskriptivt, men som en vurderende karakteristik, der så at sige søger at fange hele epoken. Det kan f.eks. være *frihetstiden* i svensk historie, og *enevælden* som betegnelse for tidrummet 1660-1848 i Danmarkshistorien. Der er her tale om en klar og nøje afgrænset betegnelse - alle ved, hvad der menes. Men sådanne karakteristikker af en given epoke er imidlertid også forenklet, forenklande, og i mange tilfælde slørende, i nogle tilfælde undertiden sågar næsten misvisende.

Når man hører titlen *Præstestanden og enevælden i Danmark*, vil mange formodentlig på forhånd mene, at præsterne sandsynligvis legitimerede og støttede det enevældige regime i både ord og gerning. Dette er for så vidt også rigtigt, men hermed er alting bare ikke sagt. Det viser sig, når man ser nærmere på, hvordan det regime var, som rådede i Danmark mellem 1660 og 1848 og som kaldes enevælden.

Som en praktisk bemærkning skal jeg her indskyde, at emnet her ikke er teologi- eller religionshistorie, aspekter af disse vil ganske vist blive berørt, men det ud fra den opfattelse, at teologi er for vigtig til at kunne overlades til teologerne alene. Ej heller vil der være tale om præstestandens socialhistorie i pågældende periode, men derimod politisk historie, enevældens politiske historie og præstestandens indplacering i denne. Der vil blive tale om en redegørelse for hovedtendenserne i perioden 1660-1848. I den nævnte periode fandtes i Danmark intet organ, der kunne tale og optræde på præstestandens vegne. Der vil i det følgende især blive fokuseret på biskoppernes holdninger og på indlæg i den offentlige debat, forfattet af præster. Men billedet er selvsagt mere nuanceret,

ikke alle præster gjorde udviklingen med. Men som sagt: det er hovedlinjerne, der vil blive fokuseret på.

2. Allerførst kan man spørge sig, om 1660 overhovedet var skelsættende for præstestanden og dens forhold. Den danske kirke havde nemlig siden reformationen i 1536 været en luthersk statskirke, og kongen kirkens overhoved, og ingen undersåt havde ret til at stå uden for. Alle præster skulle have teologisk eksamen fra Københavns Universitet. Præstestanden og kirken havde allerede længe før 1660 medvirket til at styrke statsmagten (Jesper Thomassen, passim, Klaus Petersen & Hans-Henrik Rode, passim). I tidens teologi spillede den lutherske to-regimente-lære, om den kirkelige og den verdslige ørvighed, en stor rolle. Det blev her betonet, at mennesket var grundlæggende ondt og syndigt, og den verdslige øvrighed derfor var indstiftet af Gud for at holde en vis orden blandt de syndige mennesker. Derfor skulle øvrigheden adlydes ubetinget, og enhver form for ulydighed og modstand mod autoriteterne var derfor at regne for ulydighed og modstand imod Gud selv (Glædemark, s.1f.). Denne holdning bidrog til at styrke statsmagten, selv om denne ganske vist ikke behøvede at være i form af enevælde. Og siden reformationen havde statsmagten benyttet præsterne til en række verdslige, administrative funktioner, f.eks. kirkebogsføring, udarbejdelse af skattemandtaller og udfærdigelser af lister over unge bondekarle, der skulle være soldater (Jesper Thomassen, passim, Klaus Petersen & Hans-Henrik Rode, s.66-76).

3. Enevælden blev indført ved stændermødet i København i 1660. Dette møde var blevet sammenkaldt for at rette op på finansnøden efter svenskekrigene 1658-59. De nærmere begivenheder på dette møde skal jeg ikke gøre rede for her, men resultatet blev, at adelen, der hidtil gennem Rigsrådet havde regeret sammen med kongen, blev udmanøvreret. Præstestandens strategi på mødet var at lægge sig tæt op ad kongemagten (Carl Johan Bryld, Bjørn Kornerup (I), s.343-356, Klaus Petersen & Hans-Henrik Rode, s.77-81). Og kongemagten på sin side havde da også brug for præstestanden, dels til at udføre en række lokale forvaltningsmæssige funktioner, som der ikke var andre embedsmænd til at varetage, og dels ved at gøre brug af gejstlighed og kirke som propagandaapparat via prædikestolene over det ganske land. Således skulle præsterne efter prædikenen kundgøre alle nye love for menigheden og om nød-

vendigt forklare og forsvare dem (Klaus Petersen & Hans-Henrik Rode, s. 85-87, Georg Hansen). Præstestanden havde altså en legitimeende funktion i forhold til enevoldsstyret og havde håbet til gengæld at få større indflydelse på statens forhold og standens egne anliggender, men det blev der ikke meget af.

4. Det nye system blev altså etableret, rigsrådet afskaffet, og ifølge Kongeloven af 1665 fik kongen den øverste lovgivende, udøvende og dømmende magt samlet i sin person. Men frygten for at den gamle adel, der havde mistet sin politiske magt i 1660, skulle pønse på at generobre magten, sad dybt i kongen. I denne situation, i denne opbyggende fase af det nye regime, havde kongen allermest brug for præstestanden, og denne var da også kongemagten en loyal støtte. Det var fortsat den lutherske ortodoksi med dens betoning af den verdslige øvrigheds guddommelige indstiftelse, der blev udbredt fra prædikestolene landet over. Dette i en sådan grad, at man må sige, at pligten til lydighed blev overbetonet af præsterne i forhold til andre aspekter af kristenlivet og af den lutherske lære. Indskærpelsen af at øvrigheden var indstiftet af Gud fik yderligere en drejning ved at kongen selv mere end øvrigheden blev betonet (Bjørn Kornerup (I), s. 343-362, Urban Schrøder, s.385-394, Klaus Petersen & Hans-Henrik Rode, s.86f.). Da kong Christian den Femte blev salvet i 1670, udtalte Sjællands biskop således om kongen: "Eders Majestæt her paa Jorden repræsenterer os Gud selv" (Urban Schrøder, s.386). Der var ingen tvivl om at den lutherske ortodoksi var enevældens religion. Nogen større pædagogisk aktivitet udfoldede præsterne ikke. Prædikenerne var time-lange og bestod af opremsning af skriftsteder. Præsterne gjorde ikke noget for at klargøre budskabet; de var overbeviste om, at budskabet nok skulle "gå ind" hos menigheden, da det jo var Guds egne ord (A.F. Nørager Pedersen, s.232). Selvstændig religiøs aktivitet fra lægfolks side, herunder lægfolks egne studier af Bibelen, ansås for mistænkeligt og uhensigtsmæssigt i enevældens samfund. Det blev betragtet som en betingelse for statens enhed, at alle havde samme tro. Derfor blev der - med den verdslige øvrigheds fulde opbakning - ført en hård kurs over for såvel folk af andre konfessioner som over for afvigere inden for statskirken (Urban Schrøder, s.394-400). Nidkærheden kendte ngen bagatel-grænser. En gammel kone, der i 1692 havde gemt et stykke af nadverbrødet under altergangen og siden lagt det over sine syge

øjne i den tro, at brødstykket havde helbredende virkning, blev således dømt for blasfemi. Straffen lød på halshugning, efter at tungen forinden var blevet skåret ud. Ved en højere retsinstans blev dommen imidlertid formildet til åbenbart skriftemål, ophold i gabestokken, hvorefter hun skulle forvises fra kongens riger og lande (Edvard Holm, s.379f.).

Inden for præstestanden var der på dén tid nok en vis skumlen over, at staten for at kunne betale sin gæld solgte kirker til private, endog således, at disse kirkeejere fik lov at udnævne præsten ved de kirker, de var ejere af og misfornøjelse med andre former for nepotisme. Men generelt var præstestanden staten en trofast støtte (Bjørn Kornerup (I), s.364-366, Urban Schrøder, s.389-394, Klaus Petersen & Hans-Henrik Rode, s.81-90). Kun ved én lejlighed i løbet af enevælden kan man sige, at der var krise i forholdet mellem konge og præstestand, kun ved ét tilfælde vovede biskopperne at protestere mod en af kongens beslutninger. Det var, da styret i 1680'erne af næringspolitiske grunde ville give opholdstilladelse til folk af andre konfessioner og til jøder. Biskoppernes protest blev imidlertid afvist, og det måtte de så affinde sig med, hvad de også gjorde (Jens-Ivar Sonne Mørch, s.15).

5. Nye idéer begyndte imidlertid at trænge ind. Jeg tænker her på pietismen, der fik udbredelse navnlig under Store Nordiske Krig 1709-20 med de byrder og afsavn, den lagde på befolkningen, og i de trange tider, der fulgte. Pietisterne lagde vægt på personlig grebthed, på hvert enkelt individs personlige omvendelse. Det var ikke længere nok bare at gå i kirke og lytte til præstens prædiken, nu fordredes et personligt og aktivt engagement. Prædikenerne skulle nu være pædagogisk udformede med henblik på at opvække folk, der blev af samme grund lagt vægt på lægfolks religiøse aktivitet, herunder gudelige forsamlinger (under gejstligt tilsyn, ganske vist) og ikke mindst på at hvert enkelt individ, mand som kvinde, selv kunne læse de hellige skrifter for personligt at tilegne sig omvendelsen og troen. Derfor blev der lagt vægt på skolevæsen, og formålet med skolevæsenet var, at eleverne lærte at læse for selv at kunne læse den hellige skrift, mens skrivning og regning ikke spillede så stor en rolle.

Pietisterne rettede kritik mod alle, der ikke var omvendte, uanset stand. Der var sågar radikale pietister, der angreb selve statskirken. Det blev der naturligvis skredet ind overfor. Men ellers fik pietis-

men i en moderat og systemloyal udgave styrets velsignelse. Styret påbød nu ganske som under ortodoksien tvungen kirkegang og streng helligdagslovgivning i øvrigt, men som noget nyt fordredes nu også læsefærdighed, selvstændig refleksion og personlig grebethed for alle - uanset køn og stand (A.F. Nørager Pedersen, s.242ff., Johannes Pedersen, *passim*).

Man kan spørge sig, hvorledes det var muligt, at pietismen kunne fortrænge den lutherske ortodoksi, den religiøse retning, der om nogen havde støttet det nye regime. Forklaringen er, at da pietismen begyndte at gøre sig gældende lidt ind i 1700-tallet, var enevælden blevet fast etableret. Systemet havde nu været der i over fyrre år, få kunne huske tiden før 1660. Kongen og styrets andre mænd følte ikke længere systemet truet, den gamle adel, der havde mistet sine politiske rettigheder i 1660, ansås ikke længere for en reel fare for systemet. Derfor behøvede staten ikke længere en så skarptskåret kirkeretning som den lutherske ortodoksi, der i dén grad overbetonede pligten til lydighed og underkastelse frem for andre sider af kristenlivet. Dertil kom, at kongefamilien selv var personligt og inderligt grebet af de nye tanker. Den måde, man som undersåt i de første årtier af 1700-tallet viste sin loyalitet over for styret på, var således en anden end omkring 1660.

6. I de sidste 25 år af 1700-tallet ændrede enevoldsstyret sig. Der var tale om en periode, hvor den danske stat formåede at holde sig uden for periodens mange krige i Europa og til gengæld profitere af denne neutralitet ved at udnytte de gode konjunkturer for handel under det neutrale, danske flag. Det betød, at det handelsdrivende borgerskab fik større vægt i samfundslivet. Det enevældige styre var i den situation i stand til at nyorientere sig med hensyn til sit støttegrundlag. Styret var i stand til at vinde denne nye middelklasse for sig, at fremme de normer og værdier, som denne klasse delte. Således blev der indført trykkefrihed med vide grænser (Ole Feldbæk, s.111-230). En offentlig debat fremkom, støttet af styret. En norsk historiker har ligefrem karakteriseret styret i de sidste årtier af 1700-tallet som opinionsstyret enevælde (Jens Arup Seip). Opfattelse af staten, statsmagten og dens funktion undergik en forandring. Tidligere var staten - helt i overensstemmelse med den lutherske ortodoksi - blevet betragtet som et nødvendigt onde til at opretholde lov og orden, til at sikre den bestående tilstand, kort sagt til at afværge de onder, der var endnu værre. Nu blev staten i

stigende grad betragtet som et ønskværdigt gode, der både kunne og burde forbedre samfundet og menneskene fundamentalt. Der gennemførtes eksempelvis reformer på undervisningsområdet. Og der gennemførtes landboreformer (Michael Bregnsbo, s.243-269). Blandt meget andet betød disse landboreformer, at statens kontrol med lokalsamfundene blev styrket og intensiveret. Det offentlige skole- og fattigvæsen blev organiseret under statslige auspicer, og på lokalt plan var præsterne her den ledende kraft. Disse funktioner var for så vidt "naturlige" for præsterne, idet et af de vigtigste formål med skolernes undervisning var formidling af kristendoms-kundskab, og fattigforsorgen ansås for udslag af kristelig barmhjer-tighed (Erik Nørr, s.433 et passim). Men når det på dét tidspunkt overhovedet var muligt at udbygge disse to og flere andre offentlige væsener, skyldtes det, at statsmagten nu var blevet så stærk også lokalt, at den kunne gennemdrive det (Claus Bjørn).

Der var altså tale om en opbruds- og forandringstid både for samfund og stat med vide grænser for debatten. Det gjaldt også med hensyn til kirkelige forhold i almindelighed og præstestanden i særdeleshed. Tidens ledende ideologi var oplysningen, og i 1780'erne og 1790'erne blev kirkens lære og dogmer taget op til åben, fordomsfri og kritisk drøftelse. Også præsternes funktion, ja faktisk præstestandens berettigelse blev der sat spørgsmålstejn ved. Det blev ligefrem offentligt hævdet, at præstestanden burde afskaffes og pengene i stedet bruges til et skolevæsen. I den situation kom kirkens mænd i defensiven. Mens den etablerede kirke hundrede år forinden, i 1680'erne og 1690'erne ville have ført en hård og uforsonlig linje over for eventuelle kritikere af religion og præstestand, have påkaldt sig den verdslige øvrigheds støtte til at gribe ind over for sådanne kritikere - og naturligvis have fået den - og kritikerne ville være blevet idømt barbariske straffe, var sådanne midler mod kritikerne nu utænkelige. Satsmagten var ikke længere sindet at gøre noget sådant. Den danske kirkes primas i disse vanskelige år, Sjællands biskop Nicolai Edinger Balle afviste da også - måske for at gøre en dyd af nødvendigheden - enhver tanke om at den verdslige øvrighed skulle skride ind over for sådanne kritikere. "Bibelen forsvare sig selv", erklærede han, og ville nok bekæmpe de mange kritikere, men kun ved argumenter. Men kritikken af kirke og præstestand var vidtgående og dristig. Så dristig at biskop Balle på et tidspunkt seriøst overvejede at

nedlægge sit bispeembede og emigrere - så uholdbar fandt den danske statskirkes førstemand situationen (Bjørn Kornerup (II), s.385-468).

Der var tale om en ny opfattelse af staten og af forholdet mellem stat og befolkning, og disse nye tanker tog også mange præster til sig og virkede for oplysning og reformer både i ord og handling (Knud Banning).

Tidligere i 1700-tallet havde en fynsk præst, der i en prædiken fortalte sin menighed, hvordan befolkningen skulle forholde sig over for øvrigheden, sagt, at undersåtterne kunne forstå sig for at fremkomme med - som det hed - "ugrundede klagemaal" eller forsøge at foreskrive kongen love (Michael Bregnsbo, s.244). Befolkningen skulle altså vise lydighed, gøre, hvad der blev sagt, og ikke på nogen måde give sig af med samfundsanliggender og offentlige forhold.

Men henimod år 1800 var det helt andre toner, som præsterne slog an, når de fra prædikestolen belærte befolkningen om dens forhold over for myndighederne. En fremtrædende københavnsk præst, Henrik Georg Clausen, talte således om almenånd, hvorved han mente "virksom Deeltagelse hos Borgere i det almindelige Vel". Når en sådan ånd besjælede samfundet, sagde han, da gjorde enhver statens anliggender til sit eget og følte statens tarv som sit eget. Og så ville enhver være rede til at tilsidesætte sin egen bekvemmelighed og sine egne fordele, såsnart fædrelandet kaldte. Clausen fortsatte med at sige, at enhver borger burde betragte sig selv som et lem på statslegemet, som en del af et hele og glemme sit eget jeg, når det gjaldt om at komme den trængende stat til hjælp. Alle talenter, alle kræfter og alle hænder skulle forene sig til gavn for helheden. De mennesker, der viste lunkenhed og ligegyldighed over for almenvellet og ikke fandt, at statens anliggender og statens tarv angik dem, fik læst og påskrevet (Michel Bregnsbo, s.160f.). Det fremgår heraf, at der af den loyale undersåt nu forlangtes et aktivt engagement i almenvellet, man kunne ikke bare passe sin egen dont. Tidligere i 1700-tallet og tilbage i 1600-tallet havde det ellers været præcis en sådan holdning, som præsterne havde advaret befolkningen imod. Den måde, man viste styret sin loyalitet, var altså foranderlig.

7. Men efterhånden som den franske revolution udartede til blodbad, og efterfulgtes af krig, begyndte der også i Danmark at komme

tvivl om, hvor godt og nyttigt en offentlig debat og hvor god og nyttig borgernes deltagelse i samfundsanliggender egentlig var. Dertil kom, at Danmark til sidst også blev involveret i Napoleonskrigene med katastrofalt resultat (bombardementet af København i 1807, afståelsen af Norge i 1814) til følge. Oveni dette kom hårde økonomiske tider i årene efter Napoleonskrigene. Trykkefriheden blev således kraftigt indskrænket i 1799, og årene efter 1814 var generelt præget af reformpause. Der var således ikke tale om politisk reaktion, men nok om konservatisme (Michael Bregnsbo, s.274-287). Det var også i de år, at de religiøse vækkelser brød frem flere steder i landet. Disse var i begyndelsen i opposition til statskirken og til præsternes forkyndelse. Og de blev bekæmpet af myndighederne. Dog ikke med samme konsekvens og beslutsomhed som det ville have været tilfældet tilbage i 1600-talet. Tiderne var anderledes, styret ligeså, og gejstligheden - og også den verdslige øvrighed - måske ikke så sikker i sin sag som 150 år forinden (A. Pontoppidan Thyssen).

En uholdbar og pinagtig situation opstod, da baptisterne i 1840'erne nægtede at lade deres små børn døbe og dermed brød med statskirken, den kirke som ingen dansk undersåt havde ret til at stå uden for. I dén situation gennemtvang kirkens primas, Sjællands biskop Jakob Peter Mynster, sammen med de verdslige myndigheder, at baptisternes børn skulle tvangsdøbes. Men det vakte protester. Dels i liberale kredse. Men også i kirkens egne rækker, adskillige præster protesterede og begrundede dette både med teologiske og liberalt-politiske argumenter (Hal Koch, s.302-310, Henry Pedersen, *passim*).

8. Hvordan forholdt præsterne sig så ved systemskiftet 1848, hvor enevælden faldt. Standen var delt. Mange præster befandt sig på den liberale fløj og hilste systemskiftet velkomment. En af de mest fremtrædende liberale præster var D.G. Monrad, der fik stor indflydelse på Grundloven af 1849. På den modsatte fløj befandt sig bl.a. den danske kirkes primas biskop Mynster. Alligevel blev modsætningerne i 1848 i Danmark generelt og ligeledes inden for prætestanden forholdsvis hurtigt dæmpet ned. En afgørende faktor bag dette var, at der i forbindelse med systemskiftet 1848 udbrød en borgerkrig mellem Danmark og hertugdømmerne Slesvig og Holsten. Denne krig bidrog til at overskygge de politiske og ideologiske modsætninger internt i Danmark, nu gjaldt det den fælles sag

(Michael Bregnsbo, s.305-315).

Men i løbet af 1840'erne var flere og flere begyndt at se enevælden som et udlevet, ineffektivt og forældet politisk system, som nødvendigvis før eller siden måtte afløses af noget nyt. Også mange præster var af den opfattelse. Og mange præster mere end antydede dette i deres prædikener. Selvfølgelig var der også præster, der forsvarede det bestående system fra prædikestolen. Men de så sig imidlertid nødsaget til åbenlyst at erkende, at de meget vel vidste, at menigheden ikke delte deres holdninger (Michael Bregnsbo, s.299-304). Systemskiftet i 1848 kom således ikke brat og uforberedt - heller ikke for præsterne.

9. Som man allerede til at begynde med kunne formode, så støttede og legitimerede præsterne systemet i perioden 1660-1848, det system, der kaldes enevælden. Men det enevældige system var ikke det samme gennem hele dette tidsrum. Det forandrede sig politisk og ideologisk. Det ændrede selvforståelse og var i stand til at indoptage nye samfundsgrupper som sine støtter. Og de danske præster legitimerede rigtignok enevælden hele vejen igennem. Det betød, at de gjorde den nævnte nyorientering med. Vist var de enevoldssystemets trofaste støtter, men måden, hvorpå man støttede systemet loyalt, ændrede sig. Omkring år 1700 var den måde, man ifølge præsterne skulle udvise sin loyalitet som undersåt at man adlød den af Gud indstiftede øvrighed ubetinget, passede sin egen dont og i øvrigt ikke blandede sig i endsige gjorde sig nogle tanker om samfundsanliggender. Hvis man derimod omkring år 1800 havde udvist en sådan holdning, ville det da være blevet betragtet som uheldigt og illoyalt. Nu var idealet nemlig blevet en dnamisk øvrighed, der bestræbte sig på at gennemføre radikale reformer af samfundet til gavn for befolkningen. Befolkningen skulle nu medvirke aktivt og engageret, den skulle være interesseret i almenvellet og udvise det, man idag ville kalde samfundssind, dengang benævnt borgerdyd. Det ansås for utilstrækkeligt og kontraproduktivt, hvis man lod sig nøje med at passe sin egen dont.

Enevælden behøvede præstestanden, navnlig i dens etablerings- og konsolideringsfase i årtierne efter 1660, hvor der blev taget udstrakt hensyn til den, senere - da styret var blevet mere velkonsolideret - i knap så høj grad. Og præsterne støttede enevælden. Og meget andet kunne de ikke gøre, eftersom der i Danmark ikke fandtes noget offentligt forum (som f.eks. den svenske rigsdag),

hvor præstestanden kunne agere politisk over for statens ledelse og over for andre samfundsgrupper.

Præsterne støttede og legitimerede altså enevælden, men enevælden var ikke det samme i 1660 som i 1848, og derfor var den måde, hvorpå man i starten, midten og slutningen virkede som enevældens loyale støtte, fundamentalt forskellig.

Det indrettede præsterne sig efter, det tog de hensyn til. De fulgte med tiden. De tilpassede deres holdninger, så de var i pagt med de herskende tanker hos den politiske ledelse i den stat, der sikrede dem deres sociale position og deres udkomme. Dette gjaldt også m.h.t. systemskiftet i 1848. Og man kan også sige, at dette er fortsat efter enevældens fald.

Litteratur

Banning, Knud: Gavnelystne Præster. Fra Oplysningstiden, Hal Koch red.: Et kirkeskifte. Studier over brydninger i dansk kirke- og menighedsliv i det 19. århundrede, *Kirkehistoriske Studier*, 11. rk., nr. 10, Kbh. 1960.

Bjørn, Claus (red.): *Landboreformerne - forskning og forløb*, Odense 1988.

Bregnsbo, Michael: *Samfundsorden og statsmagt set fra prædikestolen. Danske præsters deltagelse i den offentlige opinionsdannelse vedrørende samfundsordenen og statsmagten 1750-1848, belyst ved trykte prædikener. En politisk-idéhistorisk undersøgelse*, Kbh. 1997.

Bryld, Carl Johan: *Hans Svane og gejstligheden på stændermødet 1660*, Odense 1974.

Feldbæk, Ole: Fædreland og Indfødsret. 1700-tallets danske identitet, Ole Feldbæk red.: Fædreland og modersmål 1536-1789, *Dansk identitetshistorie*, bd. I, Kbh. 1991.

Glædemark, H.J.H.: *Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark indtil 1874. En historisk-kirkeretlig Studie*, Kbh. 1948.

Hansen, Georg: *Præsten paa Landet i Danmark i det 18. Aarhundrede. En kulturhistorisk Undersøgelse*, 1947.

Holm, Edvard: *Danmark-Norges indre Historie under Enevælden fra 1660-1720. Indledning til den dansk-norske Stats Historie fra 1720-1814*, bd. I, Kbh. 1885.

Koch, Hal: Tiden 1800-1848, Hal Koch & Bjørn Kornerup red.: *Den danske Kirkes Historie*, bd. VI, Kbh. 1954.

Kornerup, Bjørn (I): Det lærde tidsrum 1536-1670, Hal Koch & Bjørn Kornerup (red.): *Den danske Kirkes Historie*, bd. IV, Kbh. 1959.

Kornerup, Bjørn (II): Oplysningstiden 1746-1799, Hal Koch & Bjørn Kornerup red.: *Den danske Kirkes Historie*, bd. V, Kbh. 1951.

Mørch, Jens-Ivar Sonne: Tilbage til kilderne. Religionsfrihed i Danmark 1660-1685, 1066. *Tidsskrift for historisk Forskning*, 22. årgang, nr. 4, Kbh, 1993.

Nørager Pedersen, A.F.: *Prædikenens idehistorie*, Kbh. 1980.

Nørr, Erik: *Præst og administrator. Sognepræstens funktioner i lokalforvaltningen på landet fra 1800 til 1841*, Kbh. 1981.

Pedersen, Henry: Den baptistiske vækkelse i Nordjylland, bd. VI af A. Pontoppidan Thyssen (red.): *anf.skr.*

Pedersen, Johannes: Pietismens Tid 1699-1746, Hal Koch & Bjørn Kornerup red.: *Den danske Kirkes Historie*, bd. V, Kbh. 1951.

Petersen, Klaus & Rode, Hans-Henrik: Kirke og stat i 1600-tallet, *Kirkehistoriske Samlinger*, Kbh. 1995.

Schrøder, Urban: Enevældens første Aar 1670-1700, Hal Koch & Bjørn Kornerup (red.): *Den danske Kirkes Historie*, bd. IV, Kbh. 1959.

Seip, Jens Arup: Teorien om det opinionsstyrte enevelde, (Norsk) *Historisk tidsskrift*, bd. 38, Oslo 1958-59.

Thomassen, Jesper: *Præsten som statstjener 1536-1660*, upubliceret ph.d.-afhandling, Odense Universitet 1996.

Thyssen, A. Pontoppidan (red.): *Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede*, bd. I-VII, København 1960-Åbenrå 1977.